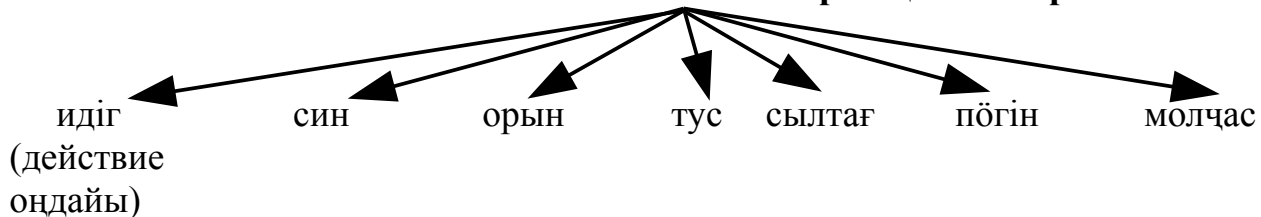

Обстоятельство хоза чоохтағлығ
теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

Обстоятельство хоза чоохтағларның пөліктері

Идіг (действие ондайы) хоза чоохтағлығ
теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

1. **Идіг** (действие ондайы) хоза чоохтағлар өөн чоохтағдағы действиенің хайди, хайдағ ондайнаң иртчеткенін көзітчелер. Идіг хоза чоохтағлар өөн чардыхтағы сказуемайнаң көні алай идіг ондайы обстоятельствозының пастыра теезігліг полча. Олар **хайди?**, **хайдағ ондайнаң?** сурығларға нандырчалар.

2. Идіг хоза чоохтағлар өөн чоохтағнаң мындағ ондайларнаң палғалысчалар:

а) союз паза теезігліг (көзидігліг) сөстер полызиинан: **хайди — идөк, хайди — сах идөк, хайдағ ондайнаң — сах ол ондайнаң:** *Наа хончыхтар хайдағ ондайнаң піске хайғаннар, піс андагох ондайнаң нандырарға кўстенгебіс. (И. Топоев) Хайди олғаннарны көрерзің, сах идөк олар соонаң нандырарлар. (А. Султреков);*

б) -ып, -іп піріктіріс деепричастие хозымнары полызиинан: *Кўннің харағы, сағылып сығып, көк чирнің үстү чарыды;*

в) чили послелог полызиинан: *Чуртаста олған көбізін іче-паба үгреткен чили тудынарға харасча. (М. Туран)*

Син хоза чоохтағлығ
теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

1. Син хоза чоохтағлар өөн предикативнай чардыхтағы пілдірігнің, действиенің синін таныхтапчалар. Олар, **хай син?**, **нинче?**, **хайча?** сурығларға нандырып, өөн чоохтағнаң мындағ ондайларнаң палғалысчалар:

а) -ғанча, -генче син деепричастие хозымнары полызиинан: *Ойын тоозылғанча, мин паза тапсабаам. Сырайы хоорта тартханча, піске ол аахтаан. (И. Топоев);*

б) нинче, хайча, хай син союз сөстері полызиинан: *Нинче полыссаң, олох син иртінче. (И. Топоев) Чылдаң суғ хай син көдірілчең, чонга анчох үрел килчең. (АТ)*

Өөн чоохтағда пу союз сөстерінең теезігліг **анча, анчох, ол син, ол синөк** сөстер киректелче.

Орын хоза чоохтағлығ **теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар**

Орын хоза чоохтағлар өөн предикативнай чардыхтағы действиенің иртчеткен орнын, аның хайдар парчатханын көзітчелер. Олар **хайда?**, **хайдар?**, **хайдан?**, **хайча?**, **хайдартын?** сурығларға нандырчалар.

Орын хоза чоохтағлар өөн чоохтағнаң **хайда, хайдар, хайдан, хайдартын, хайча** союз сөстері полызиинан палғалысчалар: *Хайда хоных полар, анда өрт салылар. (И. Костяков) Хайдан тан саапча, аннаң чоох килче. (И. Топоев)*

Өөн чоохтағда пу союз сөстеріне теезігліг **анда, андар, аннаң, андартын** сөстер киректелчелер.

Орын хоза чоохтағ өөн чоохтаға тиксі теелче алай орын обстоятельствозын, аның соонда турып, чарытча: *Прай чазыда, хайда от өскен, мал чөрбеен чир чозыл.*

Тус хоза чоохтағлығ **теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар**

1. Тус хоза чоохтағлар өөн чоохтағдағы действиенің алай пілдірігнің иртірілчеткен тузын көзітчелер. Олар **хачан?**, **хачаннаң сығара?**, **хачанға читіре?**, **хачаннаң пеер?** сурығларға нандырчалар паза өөн чоохтағнаң мындағ оңдайларнаң палғалысчалар:

1) **-ча, -че, -ча, -че** хозымнар полызиинан: *Чабыс пилге сыхханнарынча, Гриша огород киреенең пір-ікі сурығ сурған. (С. Чарков);*

2) **туста, алнында, соонда, аразында** полызығлығ сөстер полызиинан: *Симок килер алнында, Пачат тіп кізі сөбірезінең тоғынған. (Н. Тиников) Пычон Иванович кірлесте турған аразында, орыстар чиде салған. (Н. Доможаков);*

3) **сай, пеер, сығара** послелогтар полызиинан: *Чаа насталғаннаң пеер, колхоз фермазынаң көп ат ызыл парды. (И. Костяков) Че күннер ирткен сай, сағыс-көгізі алғидыр оолағастың. (Н. Тиников);*

4) **-ғанча, -генче, -ғали, -гели** син деепричастие хозымнары полызиинан: *Район кинінең аалға читкенче, Опан көп сағыстарға настыр парған. (Н. Тиников) Казан апсах ибінең сыххали, пүүн пизінчі хонии парир. (ХЧ);*

5) **орынғы, сығынғы** падеж формазында турчатхан причастиелер полызиинан: *Акайах усхун килгенде, күн иледе өөрлеп килтір. (А. Халларов) Күн кидер кір парарынаң, Наташаның харахтары көзенексер ле харапчалар. (С. Чарков);*

6) **-за, -зе, -са, -се** молчас наклонение хозымнары полызиинан: *Турадаң сыхсам, наңмыр чаабыстыр. Анзы, Тода узупчатса ла, тынанча полар. (Г. Казачинова);*

7) **хачан** союз сөзі + орынғы падеж формазындағы причастие полызиинан: *Амды, хачан чүрекке чағын арах ипчі аны мүннің үгренең, итнең азырапчатханда, ічезі ағылған кизек ит сағысха кір килді. (А. Халларов) Хачан опергруппа ол тура хыринзар читкенде, анда кізілер хайынысчатханнар. (ХТ)*

Тус хоза чоохтагда **хачан** союз сөзі киректелчетсе, өөн чоохтагда **удаа, амды, андада** теезігліг сөстер киректелчелер.

Сылтаг хоза чоохтаглыг теести палгалыстыг хадыл чоохтаглар

1. **Сылтаг хоза чоохтаглар** өөн предикативнай чардыхта чоохталчатхан нименің сылтаан таныхтапча. Олар **нога?, ногадаңар?, ниме үчүн?, нименің сылтаанда?, хайдаг сылтағнаң?** сурығларға нандырчалар. Сылтаг хоза чоохтаглар өөн чардыхнаң палгалысчалар:

1) причастиелер полызиинан:

а) сылтаглыг падеж формазында турчатхан причастиелернең: *Чир пүрүңкүзи ибiре тартыл парғаннаңар, ырах хызы көгерiп көрiн турган. (Н. Тиников);*

б) пирилги падеж формазында турчатхан причастиелернең: *Мин Айдолай хол пиргенге тарыныбысхам. Олганнар килгенге өрiн паргам. (АТ);*

2) **-ып, -iп** пiрiктiрiс паза **-бин, -пин** итiрбинчеткен деепричастие формаларынаң: *Ол хартыга хус чiли хахлап, пiс аннаң табыраанча тискебiс. (И. Топоев)* Мындаг ондайнаң таныхталчатхан сылтаг аймах-пасха хоза өңнернең сидiктелбинче;

3) **сылтаанда, үчүн** последогтар полызиинан: *Чонның көңнiн көдiрген үчүн, Опан алгызын читiрген. (Н. Тиников);*

4) **аннаңар, аның үчүн, аннаң андар** союзтар полызиинан: *Харагат осхас харахтарын нiскечек хара көмiскелерi ибiр салтыр, аннаңар сырайында чапсып ла парган кiзiнiң омазы пiлдiрген. (А. Халларов)* Андаг агырыг малдаң кiзiлер чиркенгеннер, **аның үчүн** аны постарының хырынаң хыйа сүр турчаңнар. (АТ)

Пу союзтар өөн чоохтагның пүдiзiне кирчелер: *Оолах сiлiге хынган, аның үчүн, пу хоостарны көрiп, чүрегi талбырада саапчатхан. (Н. Тиников);*

5) **тiп** союз полызиинан: *Пулар аннаң хорыхханнар, сас ат полар тiп. (АТ)* Içезi иртеезiн наныбысхан, инектер саарга **tip**. (Н. Доможаков)

Пөгiн хоза чоохтаглыг теести палгалыстыг хадыл чоохтаглар

Пөгiн хоза чоохтаглар өөн предикативнай чардыхтагы действиенiң пөгiнiн, нименiң үчүн полчатханын, искирилчеткенiн көзiтчелер паза **нога?, нименiң үчүн?, хайдаг пөгiннең?** сурығларға нандырчалар.

Пөгiн хоза чоохтаглар өөн чоохтағнаң мындаг ондайларнаң палгалысчалар:

1) **үчүн** последог полызиинан: *Чир үстүн чарыдып көрер үчүн, ыырчы сыбыра ракета атып одырча. (И. Костяков);*

2) **тiп** союз полызиинан: *Хыстары, постарына күзiн көзiттин, ирге парыбыспазын тiп, тарынаачых полтырлар. (Н. Тиников)*

Молчас хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

1. **Молчас хоза чоохтағлар** өөн предикативнай чар дыхтағы действие, хайдағ ондай пар полза алай чох полза, иртерін алай иртпезін таныхтапча. Олар **нине итсе?, нине итпезе?, нине полза?, нине полбаза?, хайди полза?, хайди полбаза?** паза ан. пасх. сурығларға нандырчалар.

2. Молчас хоза чоохтағлар өөн чоохтағнаң палғалысчалар:

1) **-са, -се, -за, -зе** молчас наклонение хозымнары полызиинаң: *Сағызың ник тутсаң, чадып, амыр узирзың. (Сөспек) Чахсы иде көрзе, хачан-да хада үгренген арғызы Хароол. (ХТ)*

2) **сынап союз** паза **-са, -се, -за, -зе** молчас наклонение хозымнары полызиинаң: *Сынап пүүн чон чылысса, тогыс табырах иділерчік. (А. Халларов) Сынап харасхы полған полза, Хатыг Ханаттың миргеннері өткін хайынарчыхтар. (АТ)*

3. Молчас хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар тузаларынаң ікі пөлікке чарылчалар:

1) **сын молчағны таныхтапчатхан**: *От хуруп парза, тракторлар ызарбыс. (И. Костяков) Позыңа чахсы ползын тіп сағынчатсаң, кізее хомай итпе. (К. Нербышев)*

Сын молчағлығ чоохтағларда өөн предикативнай чардыхтағы сказуемай өөнінде изъявительнай наклонениеде турча;

2) **сын нимес молчағны таныхтапчатхан**: *Турабыс чылыг полған полза, чахсы узуп аларчыхпыс. (ХТ) Ізіг күн турза, одың тогынгай. (А. Халларов) Андар чаанаң парза, Иренек тіріг нине артыспаадаг. (АТ).* Өөн чоохтағның сказуемайы полғадағ (**-ғадағ, -гедег**), хыныстығ (**-ғай, -гей**), сослагательнай (**-арчых, -ерчік**) наклонение формаларында турча. Сын нимес молчағлығ чоохтағларда чоохтанчатхан кізінің действиенің иртірілеріне хынчатханы, сағынчатханы, действиені иртірерге ынапчатханы көзіділче.

Нинче-нинче хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

Теести палғалыстығ хадыл чоохтағларның пүдізінде ікі алай ан наң даа көп хоза чоохтағлар полчалар. Тузалары хоос тыра мындағ чоохтағлар **изерістіре палғалысхан хоза чоохтағлығ, төй хоза чоохтағлығ, төй нимес хоза чоохтағлығ чоохтағларға чарылчалар.**

1. **Изерістіре палғалысхан хоза чоохтағлығ теести хадыл чоохтағлар.** Мындағ пүдістіг теести хадыл чоохтағларда хоза чоохтағларның пірсі ле өөн чардыхнаң көні палғалысча. Ікінчі хоза чоохтағ пастағызынаң палғалысча. Ол ондайнаң, пастағы хоза чоохтағ өөн чоохтаға хоза чоохтағ полча, ікінчізі, тізең, хоза чоохтаға өөн чоохтағ полча:

а) *Сынап піс хазых ползабыс, палаларыбыс чуртас чолында иттіг парар тіп, пірееде чоохтас салчаңнар іче-пабам. (АТ);*

б) *Трактор тітірезе тўскенде, соонзар хылчаңнабысса, мотоцикл*

килир. (И. Топоев);

Изерістіре палғалыстығ хоза чоохтағлар пір сурыға нандырбинчалар. Олар пасха-пасха тузалығ полчалар.

2. Төй хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар. Төй хоза чоохтағлар прайзы өөн чоох тағнаң алай аның пірее сөзінең палғалыстығ полчалар. Олар пір сурыға нандырчалар паза пір туза лығлар. Төй хоза чоохтағлар удур-төдір тиңни союзтар ползыиынаң алай союз чох палғалысчалар;

а) *Палачахтарын табырах өскіріп алар үчүн паза оларның рахит ағырығ полбас үчүн, порсыхтар палаларын чарыхха сығарчалар;*

б) *Ам даа харах алнында турча, хайди піс чалаас азах суғ хазынча ойлап чөрчеңміс, хайди піс читіре ныспаан нымьрт пазахтарын үсчеңміс, хайди, майых парып, прай-зыбыс көлекте, көк оттығ чирде, тынанчаңмыс. (АТ).*

3. Төй нимес хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар. Төй нимес хоза чоохтағлар прайзы өөн предикативнай чардыхты пасха-пасха саринаң чарытчалар: *Иргі кибір хоостыра, андағ кирек иділген соонда, чон тегілекті одырыбысхан, той салылар тіп. (Н. Тиников).*

Идер тоғыстар

1. Текстті хығырыңар. Обстоятельстволарның сурығларын сағысха кириңер, анаң обстоятельство хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағларны табыңар. Олар хайди палғалысчалар?

Ағас — аарлығ ис-пай. Аны хайраллиры — прайзыбыстың кирее. Че хай піреезі іди сағынминча. Көбізін аалдағы кізілер хыс тооза ағастарны үретчелер. Палты ла холға кірзе, кізілер, ырах таа парбин, алнында турчатхан ағастарны кизе саапчалар.

Че ол ла ба? Часхыда андағ чабал сағыстығ кізілер тайғазар парза, оларның соонда ағастарны чабыра чалғапчатхан өрт сығыбысча. Сынап хайдағ-да кізі, тамкы тартып, одын үзірбин тастабысса, аннаң сығара үс пасха өрт көй сыхча: пірсі — чир алтынча, ікінсізі — чир үстүнче, үзінсізі — ағастар пазынча. Андағ нимені, нинче дее кізі полза, хайди үзіріп аларзың.

Ағас — чонның ис-пайы. Хайралланар аны!

(«Хакас чирі» газетадаң)

2. Пастап молчас, анаң тус хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағларны сығара пазып алыңар.

1. Пүкте чыылыс парған чонзар көрібіссең, өң-пасха ла тіріг чахайахтар осхас. (А. Халларов) 2. Ічезі хазых полған полза, ол ағаа хайди даа пірее сыйых апарарчых. (А. Халларов) 3. Иртен ирте турзаң, ікі үлүстіг поларзың. 4. Чүгүрзе, ханаттығ хус осхас, табырах майыхпинча. Саар харағы кинек полбаан полза, ол хацанох кавалерист поларчых неке. Чааға парған полза, арса,

Опанох чіли көксіне толдыра орден медальлығ айланарчых. (Н. Тиников) 5. Сынап, мыннаңар кирип парзалар, оларға полызарға кирек. (Н. Тиников) 6. Аның соонда Ачок узирға чадыбысса, чыланнар толдыра чылыс парчалар. Иди пірсінде усхун килзе, чыланнар ордазында хайдағ-да чарых сабылча. Чоғар көрбіссе, түнүк азыл партыр. («Хакас чирі») 7. Харахтарын азыбысса, ибіре харасхы. 8. Сынап, чир-суунаң пірікчеткен сидіктер ағаа көп чыллар тыс пирбинчеткен полза, ам Акай позы көңнін азар.

(А. Халларов)

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгречеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.